

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/8/150-159>

Sərdar Zeynal

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya elmləri doktoru, professor
<https://orcid.org/0000-0002-5377-6035>
serdarzeynalov@adpu.edu.az

Yaradıcılığı yarımçıq qalan yaradıcı dilçi

Xülasə

Məqalədə Ələkbər Babazadənin həyat və yaradıcılığından, eyni zamanda onun yazdığı “Türk dili” (qramer və yazı qaydaları) haqqında danışılır. Dilçilik elminin inkişafında kifayət qədər xidmətləri olan bu insanın kimliyi və yaradıcılığı haqqında kifayət qədər məlumat verilmir. Buna görə də bu çatışmazlığı nəzərə alıb XX əsrin birinci yarısında yaşayıb yaratmış, özündən sonra dilçiliklə bağlı kifayət qədər əsərlər qoyub getmiş bir dilçini onu tanımayanlara tanıtmığı özü üçün bir vətəndaşlıq borcu hesab etdim. Onun yazdığı bu dərsliklə müasir dövrdə bu sahədə çalışan insanları tanış etmək istədim. Dərslik iki hissədən – qrammatikanın sintaksis və dilçiliyin fonetika bölməsinə aid anlayışları əhatə edir. Dərsliyin iki bölmədən ibarət olmasına baxmayaraq burada hər iki bölməyə aid olan mövzular ayrı-ayrı paraqraflar şəklində verilmiş və izah edilmişdir.

Açar sözlər: Qramer, bağlaşma, sait, samit, vurğu, heca, ahəng, əlifba, səs

Sardar Zeynal

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philology, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-5377-6035>
serdarzeynalov@adpu.edu.az

A creative linguist whose work remains unfinished

Abstract

The article discusses the life and creative activity of Ələkbər Babazadə, as well as his book “Turk dili” (Grammar and Writing Rules). Although he rendered significant services to the development of linguistics, there is not enough information

available about his identity and his works. Therefore, taking this shortcoming into account, I considered it a civic duty to introduce to the public a linguist who lived and created in the first half of the 20th century, and who left behind a considerable number of works on linguistics. My aim was to familiarize today's specialists in the field with this textbook. The book consists of two parts – the section on syntax within grammar and the section on phonetics within linguistics. Although the textbook is composed of two main sections, the topics related to each are presented and explained in separate paragraphs.

Keywords: *Grammar, conjunction, vowel, consonant, stress, syllable, harmony, alphabet, sound*

Giriş

XX əsrin birinci yarısında dilçilik tariximizdə özünə yer tutan görkəmli alimlərimizdən biri də bu sahədə zəhməti çox, lakin haqqında o qədər də məlumat olmayan dilçilərimizdən biri, son zamanlar dilçilik ədəbiyyatında adı yada düşməyən Ələkbər Babazadədir.

Tədqiqat

Ə.Babazadə yaşayıb yaratdığı dövrdə öz yaradıcılığı və elmi fəaliyyəti ilə digərlərindən seçilsə də, son zamanlar dilçilik tarixi bu sahədə çalışanlarla bağlı nəşr olunan elmi kitablarında Ələkbər Babazadənin adına rast gəlmək qeyri-mümkündür.

Məsələn, professor Sayalı Sadıqovanın 2021-ci ildə çap olunan “Azərbaycan dilçiliyi simalarda” adlı 1091 səhifəlik Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun yaradılmasının 75 illiyinə həsr olunmuş kitabında müəllif XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq XXI əsrin əvvəllərinə qədər dilçilik sahəsi ilə bağlı əsər yazıb. Bu sahədə fəaliyyət göstərən A.A.Bakıxanovdan başlayaraq 2017-ci ildə doktorluq dissertasiyası yazıb müdafiə etmiş Nərimin Əliyevaya qədər 211 dilçi haqqında yığcam məlumat versə də, nədənsə Ə.Babazadə diqqətdən kənarda qalmışdır. Ümumiyyətlə, XX əsrin ikinci yarısından sonra dilçiliklə bağlı yazılan elmi əsər və məqalələrdə müəyyən zaman kəsiyində bu sahədə öz fəallığı ilə seçilən Babazadə haqqında verilən hər hansı bir məlumata rast gəlmək mümkün deyil. Lakin 2023-cü ildə professor Həcər Hüseynovanın “Dialektologiya” adlı dərs vəsaitində Ələkbər Babazadə haqqında geniş məlumat verilir (Hüseynova, 1923, səh.297-299).

Dərs vəsaitində onunla bağlı yazılır: “Ələkbər Abbas oğlu Babazadə Azərbaycan Sovet dilçiliyinin banilərindən biridir. Təəssüf ki, cəmi 50 il yaşamış, 2023-cü ildə doğumunun 130 illiyini qeyd edəcəyimiz bu görkəmli dilçimiz haqqında çox az şey bilirik” (Hüseynova, 1923, səh.292).

Ələkbər Babazadə haqqında vikipediadan oxuyuruq: “Ələkbər Abbasəli oğlu Babazadə 1893-cü ildə Gəncədə anadan olub və ilk təhsilini 8 illik məktəbdə almışdır. 1912-1924-cü illərdə “Tofiq” məktəbində və Gəncənin müxtəlif məktəblərində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olub.

1924-cü ildə Bakıya gəlib Azərnəşrdə – Yeni Türk Əlifba Mərkəzi Komitəsində müxtəlif vəzifələrdən işləməyə başlayır. O, məşhur çuvaş alimi Nikolay İvanovic Aşmarinin məsləhəti ilə “Azərbaycan türklərinin xalq dialektləri lüğəti” üçün material toplamağa başlayır.

1929-1933-cü illərdə Azərbaycanın Tədqiq və Tətbiq (Araşdırma) Cəmiyyətinin birinci dərəcəli elmi əməkdaşı kimi işə başlayır, həm də həmin illərdə dəmir yolu texnikumunda müəllim işləyir.

1935-ci ildə Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin aspiranturasına daxil olur. O, rus, alman, ərəb, fars, özbək, tatar dillərini bilirdi.

Leninqradda ixtisas üzrə hazırlıq keçdiyi SSRİ EA-nın N.Y. Makar adına Dil və Təfəkkür İnstitutunun aspiranturasına qəbul olur.

Bakıya qayıtdıqdan sonra ayırm dialektlərinin tədqiqinə həsr olunmuş dissertasiya mövzusu üzərində işləyir. Bu məqsədlə 1938-1939-cu illərdə Qutqaşen (Qəbələ), Xanlar (Göygül), Dəstəfur (Daşkəsən), Kəlbəcər, Laçın, Gədəbəy və digər rayonların ayırımlar yaşayan 22 kəndində ekspedisiyada iştirak edir. Azərbaycanın Türkiyə, Dağıstan, Türkmənistan və digər respublikaların müxtəlif dövlət müəssisələrində materiallar toplayır.

1942-ci ilin dekabrında Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurası onun dissertasiya işini müdafiəyə təqdim edir. Lakin Ə.Babazadəyə işinin nəticələrini görmək qismət olmur.

1927-ci ildə onun “Azərbaycan nə üçün yeni əlifbaya keçdi” adlı ilk məqaləsi çap olunur. Onun ardınca “Türk dili. Qrammatika və yazı qaydaları” dərslisini, “Türk dili (qrammer və yazı qaydaları)” (1933, 1934, 1935, 1936), “Qrammerdən iş kitabı” (1932, 1933) kimi kitabları işıq üzü görür.

“Azərbaycan türk dilinin imzası” adlı əsərində çap olunmur (ətraflı bax vikipediya) az.m. vikipediya .org/wiki.)

Vaxtsız əcəl ona öz imkanlarından istifadə etməyə aman vermir və 1943-cü ildə 50 yaşında, yaradıcılığının çiçəkləndiyi vaxt həyatla vidalaşır.

Mənim əldə etdiyim isə Ələkbər Babazadənin 1933-cü ildən başlayaraq 1936-cı il də daxil olmaqla çap edilən “Türk dili ibtidai məktəb üçün (Qramer və yazı qaydaları. Birinci hissə) dərslidir. Əldə etdiyim dərslük 1934-cü ildə Bakıda Azərnəşrin Tədris - Pedaqoji Şöbəsi tərəfindən nəşr edilmişdir.

Kitab iyirmi paragraf və qırx səhifədən ibarətdir. Birinci hissə hesab olunan və

ikinci tədris ili üçün nəzərdə tutulan bu dərslik ASSÇ XMQ Kollegiyası tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Kitabın üz qabığının arxa hissəsində, ilk nəşrdə yer alan səhifələrə dair orada verilmiş “İxtar” (xatırlatma, bildiriş – S.Z.) bölməsində qeyd olunur ki, həmin səhifələrin düzəldilməsi məsuliyyətini bu dərslikləri tədris edən müəllimlərin öhdəsinə buraxır və bununla bağlı yazılır: “Bu kitabın istər birinci və istərsə ikinci çapında gözə çarpan aşağıdakı yanlışlıqları dərs əsnasında düzəltmələri bütün müəllim yoldaşlarımdan rica olunur:

1) Səhifə 16-da əlifba düzülüşünə U hərfi artırılmalıdır (T və V hərfləri arasına) “Qeyd olunan səhifə”.

Bunun ardınca iki əlavə göstəriş də qeyd edilmiş və digər səhifələrdə (iki yerdə –S.Z.) buraxılmış səhvlərin düzəldilməsi də nəzərə çatdırılmışdır.

Dərsliyin maraqlı cəhəti ondadır ki, dərslik ibtidai məktəblərin ikinci sinifləri üçün yazılsa da, kitabın birinci bölməsi sintaksisdən bəhs edir.

Dərsliyin birinci paragrafı “Cümlə” adlanır. Dərsliyin ilk paragrafı olan “Cümlə” bölməsində cümləyə aid iki tərif və bu tərifdə irəli sürülən fikirləri əyani şəkildə təsdiq etmək üçün iki tərif verilmişdir.

Birinci paraqrafda cümlə haqqında yazılır: “Söz ilə deyilmiş və ya yazılmış bütün bir fikir cümlə adlanır” (Babazadə, 1934, s.4 qeyd olunan dərslik).

Cümlənin nə olduğunu şagirdə başa salmaq üçün verilmiş 4 nömrəli tapşırıqda onların cümlə qurmaları üçün şəkillər verilir. Müəyyən işlə məşğul olan insanların şəkillərindən ibarət olan bu nümunələrdə şagirdin öhdəsinə düşən yalnız həmin şəklini ifadə etdiyi məzmunu söyləmək düşür. Məsələn: əlində qəzet olan bir şəkil verilir və şəklın altında yazılır: “Kişi qəzet...”. Sonda isə şagirddən kişinin nə iş gördüyünü söyləmək tələb olunur. Şagird cümlənin xəbərini yerinə qoymaqla bitmiş fikri ifadə edir.

Bunun ardınca cümləyə xas olan xüsusiyyətlər xüsusi bir çərçivə içərisində qeyd edilir. Yazılır ki, “Cümlənin axırında səs alçalır, arada isə bir az dayanmaq lazım gəlir. Belə cümlələrin axırına nöqtə qoyulur” (Babazadə, 1934, s.6). Çox qəribədir ki, eyni ildə nəşr olunan üç dərsliyin hər birində cümlə mövzusu öz əksini tapmışdır.

Ə.Babazadənin ibtidai siniflər üçün hazırlayıb nəşr etdirdiyi “Türk dili” dərsliyi ilə eyni vaxtda dosent İ.Həsənov və A.Şərifovun müəllifliyi ilə iki dərslik nəşr olunur: 1. “Qramer”, orta məktəb üçün. Birinci hissə, beşinci tədris ili, morfologiya. 2. “Qramer”, orta məktəb üçün. Birinci hissə, altıncı tədris ili. 1. Fonetika; 2. Sintaksis”.

Dərsliklərin hər ikisi Ə.Babazadənin “Türk dili” dərsliyi ilə eyni ildə, 1934-cü

ildə, eyni nəşriyyatda, Azərnəşr Tədris-Pedaqoji Şöbəsinə nəşr edilmişdir.

Maraqlı orasıdır ki, hər üç dərslik Azərbaycan dilinin qrammatik anlayışlarından bəhs etsə də, Ə.Babazadənin dərsliyi “Türk dili”, digər dərsliklər isə “Qramer” adı altında nəşr olunmuşdur.

Beşinci tədris ili üçün nəşr olunan “Qramer” dərsliyi qrammatikanın morfolojiya, altıncı tədris ili üçün hazırlanan “Qramer” dərsliyi isə fonetika və sintaksis bölmələrini əhatə etsə də, adları qeyd olunan dərsliklərin hər üçündə “Cümlə” mövzusunə müraciət edilmişdir.

Beşinci tədris ili üçün hazırlanan “Qramer” dərsliyinin “morfoloji” yazılsa da, yeddinci səhifəsindən onuncu səhifəsinə qədər verilən qrammatik anlayışlarda cümlə, cümlənin sonunda durğu işarələri, mübtəda, xəbər, izahedici sözlər, sadə və mürəkkəb cümlələr barəsində məlumat verilir.

Beşinci tədris ili üçün nəşr olunan dərsliklərdə cümləyə “Bitmiş bir fikri ifadə edən bir sözə və bir neçə söz qrupuna cümlə deyilir” forma məzmununda tərif verilir (Babazadə, 1934, s. 7).

Hər iki dərsliyin müəllifləri eyni olduğu üçün beşinci siniflər üçün nəşr edilən dərslikdə cümləyə verilən tərif altıncı siniflər üçün nəşr olunan “Qramer” dərsliyində də olduğu kimi öz əksini tapır. Lakin Ə.Babazadənin nəşr etdirdiyi dərslikdə cümləyə verilən tərifdən öz quruluş və məzmununa görə tamamilə fərqlənir.

“Türk dili” dərsliyinin birinci paragrafında cümlənin tərfi veriləndən sonra cümlənin axırında nöqtə qoyulduğu qeyd edilir və cümlənin növləri haqqında məlumat verilmədən dərsliyin ikinci paragrafı “sual cümləsi” (Babazadə, 1934, s. 7) adlanır. Sual cümləsinin nə olduğunu şagirdlərə başa salmaq üçün cümlənin bu növünə aid əsas dialoq və suallardan ibarət on tapşırıq verilir və sual cümlələri haqqında yazılır: “Söz soruşanda sual sözündə səs yüksəlir. Suallı cümlələrə sual cümləsi deyilir. Sual cümləsindən sonra sual işarəsi (?) qoyulur” (Türk dili, s.8-9).

“Türk dili”nin üçüncü paragrafı “Nida cümləsi. Nəqli cümlə” adlanır (Türk dili, s.10).

Bu paragrafda adı çəkilən cümlə növlərinə aid yeddi tapşırıq verilmişdir. Bu bölmədə tapşırıqların arasında nida cümləsinin xüsusiyyətlərini əks etdirən iki qrammatik məlumat da qeyd olunmuşdur.

Həmin məlumatların birincisində deyilir: “Nida və əmr üçün söylənən sözlər yüksəkdən deyilir”. İkinci çərçivənin içərisində isə yazılır: “Nida cümlələrinin sonunda nida işarəsi (!) yazılır” (Türk dili, s.11). Sonda isə nəqli cümlələrə: “Sualsız və nidasız cümlələrə nəqli cümlələr deyilir” forma və məzmunlu tərif verilir və ardınca qeyd olunur ki, “Nəqli cümlələrdən sonra nöqtə qoyulur” (Türk dili, s.12).

Dərsliyin dördüncü paragrafı “Heca. Sözlərin bir sətirdən o biri sətirə keçirilməsi” (Türk dili, s.13) adlanır. Bu paraqrafda hər iki mövzuya aid yeddi tapşırıq verilmişdir. Paraqrafda verilən ilk tapşırıqlardan sonra qara çərçivə içərisində heca haqqında yazılır: “Sözlər hecalardan əmələ gəlir. Bu parçalara heca deyilir” (Türk dili, s.13).

Hecanı şagirdlərə başa salmaq üçün müəyyən sözlərin ilk hecaları qeyd olunur və şagirdlərdən buraxılmış hecaların sözlərə artırılması tələb olunur. Məsələn, həmin mövzu ilə bağlı verilən 2 nömrəli tapşırıqda yazılır: “Aşağıdakı quş adlarını bütünləşdirin. Hecaların arasına cızıq çəkin: xo - ..., to - ..., sər -..., bil-dir -... və s.” (Türk dili, s.14).

Mətnin sonunda isə sözün sətirdən-sətirə keçirilməsi qaydaları haqqında yazılır: “Sətirə sığışmayan sözün bir və ya bir neçə hecasını o biri sətirə keçirmək olar. Bir hərfdən ibarət olan hecanı sözdən ayıraraq keçirmək olmaz. Məsələn: “o - dun” (Türk dili, s.15).

Bu dərslikdən fərqli olaraq 1934-cü ildə orta məktəblər üçün nəşr olunan və altıncı tədris ili üçün nəzərdə tutulan “Qramer” dərsliyində “Heca” mövzusu geniş şəkildə işıqlandırılır.

Bu dərslikdə heca anlayışı ilə bağlı iki mövzu verilmişdir. “Heca” (Türk dili, s.10) və “Heca növləri” (Türk dili, s.11). Heca haqqında yazılır: “Sözlərin...fasilələrlə tələffüzü nəticəsində əmələ gəlmiş hər bir parçasına heca deyilir” (Türk dili, s.10). Burada sözlərin tələffüzü nəticəsində onlarda fasilənin yaranmasının saitlərin sayından asılı olduğu qeyd edilir. Bu dərslikdə sözlərin bir hecalı, iki hecalı və çox hecalı adı altında üç növə ayrıldığı qeyd olunur.

“Hecanın növləri” mətnində isə “Hecaların, səslərin miqdarı və saitlərin mövqeyinə görə səkkiz yerə bölündüyü nümunələr əsasında izah edilir.

Ə.Babazadənin “Türk dili” dərsliyində səhifə 15-dən – 39-a qədər fonetika ilə bağlı məsələlər öz əksini tapır.

Bu bölmədə hər bir mövzu ayrı-ayrı paraqraflar şəklində verilsə də, mövzuların hamısı birlikdə fonetikada öyrənilən məsələləri əks etdirir. Məsələn: səs, sait və samit səslər, əlifba, apastrof, adlarda böyük hərflər, qalın və incə saitlər, ahəng qanunu, vurğu, sözlərdəki qoşa saitlər və s.

Adlarını qeyd etdiyimiz hər bir mövzu ayrı-ayrılıqda müstəqil paraqraf şəklində verilmiş və anlayışlar izah edilmişdir.

“Səs” başlıqlı mətnə göstərilir ki, sözlər səslərdən əmələ gəlir. Səslər hərflərlə yazılır (Türk dili, s.16). Burada sözlərin səslərdən əmələ gəlib hərflərlə yazıldığı qeyd olunsa da, hərf və səsin ayrı-ayrılıqda nə olduğu qeyd edilməmişdir.

Lakin abituriyentlər üçün nəşr edilmiş “Azərbaycan dili” kitabında danışığ

səsləri haqqında deyilir: “Biz danışarkən tələffüz etdiyimiz səslər danışiq səsləri adlanır” (Bakı, 2010, s.9).

“Türk dili” dərsliyində sait səslərə verilən tərif də, həm həmin ildə, həm də 2010-cu ildə nəşr olunan dərsliklərdə verilən təriflərdən fərqlənir. Məsələn, “Türk dili” dərsliyində sait səslər haqqında yazılır: “A, o, u, ı – (S.Z), e, ə, ö, y (ü – S.Z), I səslərinə sait deyilir” (Bakı, 2010, s.15).

Altıncı tədris ili üçün yazılan “Qramer” dərsliyində isə sait və samitlər aşağıdakı kimi dəyərləndirilir: “Deməli, saitlər ağız boşluğunda heç bir maneyə təsadüf etmədən tələffüz edilən səslərdir, ... samitlər ağız boşluğunda müxtəlif maneələrin iştirakı ilə tələffüz edilən səslərdir” (Qramer, s.7).

Digər paraqlarlarda isə səslənmə cəhətdən bir-birinə yaxın olan səslərin yazılışda fərqləndirilməsini həyata keçirmək üçün bəzi üsullardan istifadə etmək yolları da qeyd olunur və bununla bağlı çərçivə içərisində yazılır: “Tək hecalı sözlərin sonunda t və ya d olduğunu bilmək üçün yanına I, I, y və ya u hecalarından birini qoşun. Misal: at+ı, ad+ı” (Qramer, s.21).

Bunun ardınca yenə səslənmə cəhətdən təkhecalı sözlərin sonunda eyni cür səslənən hərfləri bir-birindən ayırmaq müəyyənləşdirmək üçün ardıcıl olaraq bu cür yollardan istifadə etməyin vacibliyi qeyd olunur. Bu məsələ ilə bağlı “Qramer” dərsliyində heç bir məlumat verilməmişdir.

“Türk dili” dərsliyinin on üçüncü paragrafı “Apostrof” (') adlanır. Dərslikdə apostrofun əsas vəzifəsinin nədən ibarət olduğu haqqında məlumat verilmir. Yalnız sözün harasında işlənməsi haqqında ətraflı məlumat verilir. Məsələn, bununla bağlı yazılır: “Apostrof sözün ortasında və axırında olur. Məsələn: ne'mət, sənaye”. Apostrof sözün ortasında sait və samit arasında olanda yazılır. Misal: Ne'mət, mə'dən (“Türk dili”, s.24).

“Adlarda böyük hərflər” mətni isə kitabın 14-cü paragrafında verilmişdir. Bu mövzu ilə bağlı dərslikdə on tapşırıq verilmişdir. Bu bölmədə verilən tapşırıqlarda əvvəl verilmiş insan adlarının seçilməsi tələb edilir və qara çərçivə içərisində isə “Şəhər, çay, kənd, göl, dəniz adları(nın) böyük hərflə yazıl”dığı qeyd olunur. Digər bir çərçivə içərisində isə yazılır: “Qəzet və jurnal adları böyük hərflə və dırnaqçıqlar (") arasında yazılır” (“Türk dili”, s.77).

Dərsliyin on beşinci paragrafı “Qalın və incə saitlər”, on altıncı paragrafı isə “Saitlər və ahəng qanunu” adlanır. Birinci mövzuya aid dörd, yuxarıda adını qeyd etdiyimiz ikinci mövzuya aid isə altı tapşırıq verilmişdir. Dərsliyə daxil edilmiş bu mətnlərin heç birində ahəng qanunu haqqında elmi məlumat verilməmişdir. Yalnız verilən tapşırıqlarda sözlərin tərkibində buraxılan saitlərin yerinə sait səslərin artırılması tələbi qoyulmuşdur. Bu qaydanı şagirdlərə aşılamaq üçün mövzuya aid

verilmiş on birinci tapşırığın tələbində deyilir: “Nöqtələrin yerinə, ahəngə görə, lazım bildiyiniz bir hərf qoyub yazın “2 qoyun...yunundan mahut toxunur. 3 qoyun...bax!” (“Türk dili”, s.31).

Altıncı tədris ili üçün nəşr olunan “Qramer” dərsliyində isə bu fonetik hadisə yığcam formada olsa da, elmi şəkildə izah edilmişdir. Bununla bağlı “Qramer”in dördüncü paraqrafında (“Türk dili”, s.9) verilən “Ahəng qanunu. Damaq və dodaq ahəngi” başlıqlı mətnin tərkibində yazılır: “Türkcə olan sözlərdə saitlərin imlası (yazılışı) müəyyən qanunlara tabedir. Bu qanunlara görə qalın, incə və dodaq saitləri bir-birini təqib etməklə, sözün quruluşunda müəyyən ahəng əmələ gətirir. Buna ahəng qanunu deyilir” (“Qramer”, s.9). Bu mövzuda ahəng qanununun türk sözlərinin imlasında özünü iki şəkildə (arxa damaq saitləri və ön damaq saitləri – S.Z.) göstərdiyi qeyd olunur. Damaq ahənginin bütün türk sözlərinə aid olan ümumi qanun olduğu halda, dodaq ahənginin yalnız bəzi sözlərə aid xüsusi qanun olduğu vurğulanır. Əcnəbi sözlərin isə bu qanuna tabe olmadığı xüsusi olaraq qeyd edilir.

Dərsliyin “Sözlərin bağlaşması” (Həsənov, s.32) adlanan on yeddinci paraqrafında söhbət cümlələr qurularkən cümləni təşkil edən sözlərin qrammatik şəkilçilər vasitəsilə bağlanmasından gedir. Bu mövzu ilə bağlı verilən tapşırığın hamısında cümlələri təşkil edən sözlərin tərkibində buraxılmış şəkilçiləri yerinə qoymaq tələb olunur. Məsələn, bölməyə daxil edilən on üçüncü tapşırığın şərtində yazılır: “Aşağıdakı cümlələrdə nöqtəli sözləri bir-birinə elə bağlayın ki, cümlədə mənalı olsun. Misal: Həsən...dəftər...= Həsənin dəftəri. Həsən...dəftər...məndədir” (Həsənov, s.34).

Dərsliyin on səkkizinci paraqrafı “Vurğu” adlanır (Həsənov, s.36). Bu bölmə ilə bağlı dərsliyə altı tapşırıq daxil edilmişdir. Dərslikdə vurğu haqqında yazılır: “Çoxhecalı sözlərdə hecalardan biri o birindən qüvvətli deyilirsə, həmin hecada vurğu vardır.

Türkcə sözlərdə vurğu çox zaman son hecada olur. Bir işi etməmək üçün əmr olunan, sözlərdə vurğu mə və ma hecalarından qabaqkı hecada olur” (Həsənov, s.36).

2010-cu ildə qəbul imtahanına hazırlaşanlar üçün çap olunan “Azərbaycan dili” adlı vəsaitində isə vurğu haqqında yazılır: “Azərbaycan dilinin fonetik sistemində yer tutan vahidlərdən biri də vurğudur. Vurğunun əsasən 3 növü var: 1. Heca vurğusu; 2. Məntiqi vurğu və 3. Həyəcanlı vurğu” (Həsənov, s.22-24).

“Vurğu” mövzusunun 1934-cü ildə nəşr olunan dərslikdə verilən mətnin 2010-cu ildə nəşr olunan vəsaitdəki mətnlə müqayisə etdikdə aralıqda ötən 76 il ərzində Azərbaycan dili ilə bağlı anlayışların təsdiqi ilə bağlı aparılan tədqiqatların hesabına əldə edilən nəticələrlə yaxından tanış oluruq. Dərsliyin “Düzgün oxu, düzgün yaz!” adlı on doqquzuncu paraqrafında verilən mətnə isə sözləri düzgün yazmaq üçün

onların düzgün oxunması tələbi qarşıya qoyulur. Düzbucaqlı çərçivənin içərisində isə yazılır: “Müfrəd (tək– S.Z.) bildirən sözləri cəm etmək üçün yanına lar, lər hecalarından hansı münasib isə, birini qoşmaq lazımdır. Bu mövzuya aid verilən altı tapşırıqdan birində deyilir “Tapşırıq 4. Aşağıdakı mücərrəd sözləri cəm halında yazın. Misal: *at – atlar, it – itlər*” (Həsənov, s.38).

Dərsliyin son, iyirminci paragrafı “Sözlərdəki qoşa samitlər” (Həsənov, s.38) adlanır. Kitabda bu mövzuya aid 4 tapşırıq verilmişdir. Burada həm sözün ortasında, həm də sonunda qoşa sait işlənən sözlərə aid tapşırıqlar verilir. Tapşırıqların arasında isə verilən çərçivənin içərisində yazılır: “Bir neçə söz var ki, ona sait hərfli bir heca və ya hərf qoşulanda və ya ondan sonra sait hərf ilə başlanan bir söz gələndə, o bircə hərf ilə oxunar və yazılar” (Həsənov, s.39).

Bu yanaşmaya uyğun olaraq verilən tapşırığın birinci şərtində yazılır: “Aşağıdakı sözlərdən birini seçib münasib bir cümlə düzəldin. Qoşa hərflərin altından cızıq çəkin. Misal: *babamın saqqalı ağdı*” (Həsənov, s.38).

Digər bir tapşırığın şərtində isə yazılır: “Aşağıdakı sözlərin sonuna da, dan, la, lər və ya sız, siz hecalarından birini qoşub yazın (*haqdan, xətlər, sirli, hissiz, sədlər*)” (tapşırıq 2).

Nəticə

Dərslik ibtidai siniflər üçün nəzərdə tutulduğundan burada qrammatik anlayışlar haqqında yığcam elmi məlumatlar verməklə müəllif kifayətlənməli olsa da, bu həmin dövr üçün müsbət qiymətləndirilməli, lazım gələrsə, dərsliklərin tərtibində haqqında bəhs etdiyimiz dərsliyin müsbət cəhətlərindən yararlanmaq olar.

Mən ömrümün əsas hissəsini Azərbaycan dili dərsliklərinin yazılmasına həsr edən, yazıb hazırladığı dissertasiyanı müdafiə etməyə ömrü çatmayan, ömrünün və yaradıcılığının çiçəkləndiyi vaxt dünyadan vaxtsız köçən bir alimin yenidən diqqətə çatdırıb yada salınmasını özümə borc bildim.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili (Kollektiv müəllif. Qəbul imtahanına hazırlaşanlar, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün vəsait). Bakı, 2010.
2. Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov “Qramer”. Orta məktəblər üçün. Birinci hissə. Beşinci tədris ili. Morfologiya. Təshih edilmiş ikinci چاپı. Azərnəşr. Tədris Pedagoji Şöbəsi, Bakı, 1934.
3. Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov “Qramer”. Orta məktəblər üçün. İkinci hissə. Altıncı tədris ili. 1. Fonetika. 2. Sintaksis. Təshih edilmiş ikinci چاپı. Azərnəşr. Tədris Pedagoji Şöbəsi, Bakı, 1934.

4. Ə.Babazadə “Türk dili”. İbtidai siniflər üçün (Qramer və yazı qaydaları). Birinci hissə. Azərnəşr. Tədris Pedaqoji Şöbəsi, Bakı, 1934.
5. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı. Bakı, 1967.
6. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün. Bakı, Yazıçı, 1985.
7. Sayalı Sadıqova. Azərbaycan dilçiliyi simalarda. Bakı, 2021.
8. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, 2007, 308 s.
9. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Dərslik, Bakı, 2007.
10. Müasir Azərbaycan dili. I. Fonetika və morfologiya. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Elm” nəşriyyatı, 2019.
11. Müasir Azərbaycan dili. II. Leksikologiya. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Elm” nəşriyyatı, 2022, 1150 s.
12. Y.Kərimov. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı, 2009.
13. Həcər Hüseynova. Dialektologiya. Bakı, 2023.

Daxil olma tarixi: 21.08.25

Qəbul tarixi: 08.10.25